

А.М. Зелінський

Чорнобильська катастрофа крізь призму часу (спогади)

У мої пам'яті назавжди залишилися трагічні дні та ночі 1986 р., коли на мою долю випало виконувати обов'язки міністра охорони здоров'я УРСР і нести весь тягар відповідальності за здійснення заходів щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС).

Техногенна катастрофа в Чорнобилі за своїми масштабами не має аналогів. На Україну припало ¼ усіх випадків радіаційного ураження: забруднено 54,6 тис. км² — 9% загальної площі країни. Усього постраждали 3 млн 363 тис. людей, з яких ½ — діти. У Київській області налічується 912 тис., у Чернігівській — 119 тис. потерпілих.

Обсяг евакуації населення, робіт щодо ліквідації наслідків аварії був масштабним: навчання і тренування медичної служби цивільної оборони, які ми проводили до аварії, лише незначною мірою сприяли набуттю досвіду боротьби з радикальною небезпекою і не могли передбачити всі вирішальні для захисту населення чинники. Міністерство охорони здоров'я (МОЗ) УРСР навіть не мало плану заходів на випадок екстремальних ситуацій на атомних електростанціях, в тому числі на ЧАЕС: медичне забезпечення її працівників здійснювали медсанчастини, підпорядковані управлінню МОЗ колишнього СРСР. МОЗ УРСР, як і інші республіканські партійні й державні органи, всі питання, пов'язані з ліквідацією аварії та її наслідків, могло розв'язувати лише з дозволу вищих інстанцій.

26 квітня 1986 р. Усі роки моєї державної служби субота була робочим днем, але трохи скороченим. Спокійну робочу атмосферу кабінету зруйнував тривожний дзвінок урядового телефону ледь за 9-ту годину. Черговий приймальної Голови уряду УРСР О.П. Ляшко попередив про термінове з'єднання з «шефом». Завжди спокійний О.П. Ляшко цього разу говорив схвильовано. Дізнався від нього про пожежу на ЧАЕС і отримав доручення зв'язатися з медчастиною станції, визначити потребу в наданні допомоги з боку медичної служби республіки. Проте з'єднатися з нею цього дня не вдалося — численні спроби дивно переривалися і жодної відповіді не було (телефонні дзвінки контролював і блокував Комітет державної безпеки). Залишалось єдине джерело одержання інформації — III Головне управління МОЗ СРСР. Спочатку я отримав інформацію про пожежу на об'єкті, а об 11-й годині — про вибух реактора, радіаційну небезпеку і створення спеціальної союзної урядової комісії, яку очолив заступник голови уряду Б.Є. Щербина. До складу комісії увійшов перший заступник МОЗ СРСР Є.І. Воробйов, вказівками якого ми мали беззаперечно керуватись, але на кон-

такт він так і не вийшов. Як стало відомо пізніше, ніякої інформації від нього не надходило і до його безпосереднього начальника — міністра охорони здоров'я СРСР. Розмовляв по телефону з міністром охорони здоров'я БРСР. Останній, як і голова білоруського уряду М.В. Ковальов, про аварію почув вперше і занепокоївся.

Тим часом я негайно викликав до МОЗ полковника медслужби у відставці, лікаря-радіолога В.П. Антонова, в минулому головного радіолога Білоруського військового округу. Разом з ним ми вивчали плани та звіти про проведені навчання і тренування медичної служби цивільної оборони і всю наявну літературу з питань радіаційної медицини, у тому числі отриману з медичної бібліотеки у терміновому порядку.

У кінці дня надійшло повідомлення про призначену на 12-ту годину **27 квітня 1986 р.** евакуацію населення з міста Прип'ять, де проживали 46 тис. жителів. Відразу встановили контакти і розпочали активну співпрацю з міністерствами автомобільного транспорту і внутрішніх справ України. Далі одержав повідомлення про відбуття завідуючого Київським облздороввідділом О.І. Авраменка у Прип'ять — йому було доручено організацію медичного забезпечення евакуації та евакуйованих в Іванківський та Поліський райони Київської області.

Катастрофа на ЧАЕС стала першим незвичайно серйозним випробуванням усієї системи організації медичної допомоги в умовах масового радіаційного ураження населення. Розроблені МОЗ СРСР заходи щодо ліквідації наслідків аварії на АЕС і захист населення (у МОЗ УРСР вони були відсутні) виявилися неповними і недосконалими. Не було заплановано створення системи дозиметричної служби, системи стеження за якістю води у водоймах, продуктів харчування. Усі ці проблеми довелося вирішувати органам та закладам охорони здоров'я в умовах дефіциту часу, обмеженості кадрових і матеріально-технічних сил та засобів.

У перші дні після аварії було окреслено комплекс проблем для їх негайного вирішення:

- організація дозиметричних вимірів стану радіаційного забруднення повітря, води та продуктів харчування. Розпочато роботу щодо створення дозиметричної служби, підготовки кадрів для її укомплектування, оснащення апаратурою з використанням медрезерву. Заміри рівня γ-фону свідчили про його підвищення від доварійного у 10–150 разів. Дослідження води у Прип'яті, Дніпрі та Київському водосховищі свідчили про невітшну картину підвищення радіаційного забруднення;

- невідкладно розпочато профілактику препаратами йоду із застосуванням усіх наявних запасів медикаментів у зв'язку з високою загрозою розвитку захворювань щитоподібної залози внаслідок шкідливої дії радіоактивного йоду. За короткий термін профілактичною роботою охоплено понад 500 тис. осіб, в тому числі до 150 тис. дітей. Головне аптекоуправління направило всі запаси препаратів йоду у Київську область, після чого доручено вжити заходів щодо поповнення їх запасів та інших груп лікарських засобів за допомогою аптечного управління СРСР;

- проведено обстеження стану здоров'я, виявлення хворих та потерпілих, організацію лікування в амбулаторіях і стаціонарах. З метою наближення кваліфікованої допомоги здійснено організацію пересувних лікарських амбулаторій;
- організовано санітарно-гігієнічні та епідеміологічні заходи, роботу пунктів миття евакуйованого населення, дозиметричний контроль, дезактивацію одягу та взуття.

28–29 квітня 1986 р. МОЗ УРСР направило у Київську область 244 машини швидкої допомоги з персоналом, 12 пересувних лабораторій (у тому числі 42 лікарів-лаборантів, 17 гематологів), 115 медичних працівників середньої ланки та 62 дозиметристи.

29 квітня 1986 р. прибули міністр охорони здоров'я СРСР С.П. Буренков і головний радіолог МОЗ СРСР академік Л.А. Іллін. Після спільної зустрічі з О.П. Ляшко ми разом відлетіли до Чорнобиля. При замірі рівня радіації під час польоту стрілка дозиметра зашкалювала. Прибувши до Чорнобиля, спостерігали картину, характерну для військового часу. На засіданні урядової комісії, очолюваному Б.Є. Щербиною, обговорено найактуальніші проблеми щодо приборкання аварії та її наслідків. Усі найважливіші рішення щодо аварії приймали за рекомендаціями академіків Є.П. Веліхова і В.О. Лєгасова.

Під час обговорення стосовно радіаційного забруднення води Прип'яті й Дніпра мою спробу доповісти про дані, одержані нашою службою, було відхилено: начальник Гідрометеослужби СРСР Ю.С. Ізраєль порекомендував не брати їх до уваги, а при прийнятті рішень керуватися виключно інформацією служби Гідрометцентру, показники якої були занижені.

30 квітня 1986 р. відбулося засідання Республіканського Політбюро у Москві. Б.Є. Щербина намагався переконати тодішнього Генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова відмінити першотравневу демонстрацію у Києві, що було розцінено як панікерство та малодушність.

У цей день уряд прийняв постанову про розбронювання з мобрезерву медичної техніки, препаратів йоду і вкрай необхідних медикаментів, що дало можливість розгорнути мережу дозиметричних пунктів, радіологічних і клініко-діагностичних лабораторій, пунктів миття та дезактивації, розширити йодну профілактику населення в сусідніх та інших областях на територіях із підвищеним рівнем γ -фону. Трохи згодом стала надходити інформація про інтенсивне радіаційне забруднення територій на південь і захід від ЧАЕС у зв'язку зі зміною напрямку вітру. Зазначену інформацію доводили до відома органів охорони здоров'я міста Києва, Житомирської, Черкаської, Вінницької, Чернігівської та інших областей.

Перший тиждень був найважчим... Не всі питання вдавалося вирішувати своєчасно: були і прорахунки, і невчасні рішення. Проте саме в ці перші дні здійснено низку важливих заходів, спрямованих на те, щоб взяти ситуацію під контроль.

Вже 2 травня 1986 р. прийнято рішення про направлення представників у Бороднянський та Макарівський райони Київської області, де планували здійснювати розселення евакуйованого населення. Масштаби подальшої евакуації та збільшення кількості евакуйованого населення до 90 тис. чоловік вимагали прийняття рішення про направлення в місця розселення додаткової кількості медичних працівників і санітарного транспорту з усіх областей республіки: зроблено відповідні розрахунки і вранці 2 травня передано розпорядження в усі області. В подальшому з числа прибулих медичних працівників створено тимчасові медичні формування: медичні бригади та пересувні амбулаторії, передані сільським лікарським дільницям у місця розселення евакуйованого населення. З областей викликані пересувні гематологічні лабораторії, лікарі-гематологи і лаборанти, медичні працівники середньої ланки почали прибувати і проходити короткий інструктаж в управлінні лікпрофдопомоги. У цій роботі брали активну участь головні гематологи МОЗ УРСР В.Г. Бебешко і А.Ф. Романова.

Відзначено особливо активну участь Київського інституту удосконалення лікарів. Його ректор В.М. Гирин не чекав розпоряджень і дозволу Москви і у своїй діяльності керувався не службовою залежністю, а патріотичним обов'язком. Зусилля колективу було спрямоване на розв'язання проблем протирадіаційного захисту населення. Вже у перші дні аварії працівники інституту і лікарі-курсанти плідно працювали у складі медичних бригад із обстеження та лікування евакуйованого населення. Міністерство з подякою сприйняло пропозицію В.М. Гиріна про організацію семінарів із підвищення кваліфікації лікарів-радіологів, гематологів, ендокринологів та інших спеціалістів. Також була здійснена підготовка спеціалістів для роботи на пунктах радіологічного спостереження і дозиметричного контролю.

За рахунок пришвидшених курсів для створеної служби дозиметричного та радіометричного контролю підготовлено необхідну кількість спеціалістів та долучено з інших областей, що дозволило створити велику мережу пунктів контролю. У санітарно-епідемічній службі організовано радіологічне відділення, в обласних відділеннях яких у 1986 р. оглянуто 319,9 тис. проб.

Нагляд проводили також 303 лабораторії інших відомств. На етапі евакуації медичну допомогу постраждалим надавали бригади спеціалістів супроводу, у процесі попереднього сортування виділяли групи підвищеного ризику (діти, вагітні). Осіб із підозрою на радіоактивне ураження направляли у спеціалізовані стаціонари. Повноцінне обстеження, виявлення хворих і потерпілих та надання медичної допомоги здійснювали у місцях їх розселення і тимчасового проживання. Розпочато створення мобільних медичних формувань, лікарських амбулаторій і бригад. Спеціалізовану медичну допомогу надавали в районних, міських, обласних лікарнях і профільних науково-дослідних інститутах (НДІ). Уже в перший період після аварії кількість населення, охопленого обстеженням та медичним забезпеченням, у Київській області перевищила 500 тис. осіб.

У здійсненні заходів щодо ліквідації наслідків аварії були залучені шахтарі та шахтобудівельники (ліквідатори). У місцях їх розміщення і проживання здійснено організацію лікарських і фельдшерських медпунктів, поновлено роботу Чернігівської районної поліклініки, укомплектованої медичними кадрами, які прибули з інших регіонів. Суворий контроль за дотриманням санітарно-гігієнічного режиму, організацією пунктів миття, дезактивацією одягу та взуття здійснювали санепідемслужби.

Активну участь у ліквідації наслідків аварії брали головні спеціалісти міністерств О.О. Шалімов, В.О. Бобров, Я.П. Савський, П.С. Мошчич, Л.П. Кіндзельський, К.М. Сияк, В.А. Олійник та інші; директори НДІ клінічного профілю О.М. Лук'янова, В.Л. Ганул, М.Д. Тронько та ін.

Уже в перші дні після аварії в НДІ здійснювали консультативний прийом потерпілих у поліклініках, а за необхідності — госпіталізацію до стаціонару. Особливо активно діяли керівники НДІ онкології В.Л. Ганул і Л.П. Кіндзельський, забезпечивши стаціонарне лікування в радіологічному відділенні, збільшивши його ліжковий фонд і активно залучивши до участі провідних спеціалістів і вчених.

Після прибуття міністра охорони здоров'я УРСР 2 травня 1986 р. моїм основним обов'язком протягом усього 1986 р. залишалася організація лікування хворих і потерпілих з числа населення, яке проживало на радіаційно забруднених територіях, та ліквідаторів. Розпочато роботу щодо створення мережі спеціалізованих закладів. У складі Київської міської лікарні

№ 25 організовано перше спеціалізоване відділення для лікування потерпілих внаслідок променевого ураження різної локалізації. За мою ініціативою на базі дитячого санаторію створено дитячий диспансер протирадіаційного захисту. Створення спеціалізованих медичних закладів такого призначення відбувалося у всіх регіонах країни.

У перші дні травня 1986 р. одержана інформація про стан радіаційного забруднення навколишнього середовища була невтішною і викликала велике занепокоєння стосовно здоров'я дитячого населення, яке проживало на цих територіях, насамперед у Києві та на Київщині. У зв'язку з цим МОЗ СРСР підготувало і направило до уряду обґрунтовані пропозиції про доцільність проведення влітку оздоровчої кампанії щодо вивезення дітей до регіонів із незабрудненою територією. Передбачалося використати існуючу мережу санітарно-курортних, оздоровчих закладів, баз відпочинку. Уряд розпочав її розгляд.

Іншою була реакція МОЗ СРСР та інших владних союзних органів. У терміновому порядку до Києва прибула комісія, очолювана першим заступником міністра МОЗ СРСР О.П. Щепіним. Протягом декількох днів комісія намагалася відшукати докази про необґрунтованість і недоцільність проведення оздоровчої кампанії. Проте ці потуги виявилися марними. Уряд рішуче відстояв компетенцію УРСР самостійно вирішувати проблему, не оглядаючись і не зважаючи на позицію керівництва СРСР.

Тож понад 200 тис. дітей з Києва і області організовано вивезено залізничним транспортом до місць оздоровлення та відпочинку. Мені вдалося домовитись із МОЗ ГРСР, МРСР та РРФСР про прийом українських дітей у дитячі санаторії та оздоровниці цих республік. Перевезення здійснювали у супроводі медичних працівників під контролем санепідемслужби. Завдяки цьому вдалося уникнути неприємностей, запобігти харчовим отруєнням як під час транспортування, так і в місцях розміщення дітей. Оптимальні умови та режим оздоровлення і відпочинку дозволили зберегти здоров'я наступних поколінь.

Зазначені обставини, поїздки до Чорнобиля і зони відчуження, опромінення високими дозами радіації стали причиною появи нових і загострення існуючих хвороб, передчасного настання інвалідності, а нерідко і смерті. Уже давно немає серед нас моїх ровесників В.П. Антонова, В.М. Козлюка, А.М. Касяненко, М.С. Мухарського, В.В. Чекмана... Вічний їм спокій. Передчасно, вже в листопаді 1986 р., тяжка хвороба виникла й у мене, що стало причиною інвалідності.

Моя багаторічна робота на посаді першого заступника міністра охорони здоров'я УРСР закінчилась у серпні 1987 р., але катастрофа на ЧАЕС стала одним із найтяжчих випробувань, які випали на мою долю — як професійну, так і особисту.

Про автора: *Анатолій Миколайович Зелінський у 1950–2002 рр. працював у системі охорони здоров'я на різних посадах: від лікаря районної лікарні до першого заступника міністра охорони здоров'я (1970–1987). Заслужений лікар України, кандидат медичних наук, доцент. Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради України (1984), Відзнакою Президента України (2014).*